

تأثیر منسوجات ایران دوران آل بویه و سلجوقی بر اسپانیای اسلامی (مطالعه موردی: منسوجات دوران مرابطون و موحدون)

فریناز فربود^{۱*}، سمانه پورعزیزی برواتی^۲

۱. استادیار گروه طراحی پارچه و لباس، دانشکده هنر، دانشگاه الزهرا(س)، تهران، ایران

۲. دانشجوی کارشناسی ارشد طراحی پارچه و لباس، دانشکده هنر، دانشگاه الزهرا(س)، تهران، ایران

(تاریخ دریافت مقاله: ۹۵/۳/۳۱، تاریخ پذیرش نهایی: ۹۵/۱۰/۲۶)

چکیده

فتوحات مسلمانان در دوره اموی، زمینه‌ساز ورود اسلام به اسپانیا و دگرگونی فرهنگ و هنر آندلس، به‌ویژه منسوجات این دوران، از منظر طراحی نقوش بود. برخی محققان، منسوجات اسپانیای اسلامی را تداوم سنت طراحی منسوجات ایران ساسانی می‌دانند؛ اما پژوهش حاضر بر بنیاد این فرضیه شکل گرفته است که در منسوجات آندلس، به‌ویژه در دوران حکمرانی مرابطون و موحدون، شواهدی از نوآوری‌های منسوجات دوران هم‌عصر آنها، حکومت‌های آل بویه و سلجوقی که خود تداوم سنت ساسانی محسوب می‌شوند، قابل مشاهده است. بنابراین، هدف پژوهش حاضر، کشف دلایل و میزان این تأثیرپذیری از طریق بررسی مستندات تاریخی، مقایسه نقوش و ترکیب‌بندی شواهد منسوجات دو تمدن به‌منظور بررسی فرضیه مزبور است. نتایج پژوهش، نشانگر نقش تجارت در این زمینه و تأثیرپذیری منسوجات مرابطون از نقش‌مایه‌های انسانی، حیوانی، پرندگان و نمادهای عقاب دو سر، درخت زندگی و ترکیب‌بندی مدالیون‌های حاشیه‌دار منسوجات آل بویه است. استفاده از نقوش هندسی، ستاره هشت‌پر، لوزی و چلیپا نیز می‌تواند نشانگر تأثیرپذیری محدود موحدون از منسوجات سلجوقی باشد. کاهش تأثیر در دوره موحدون را باید نتیجه توجه حاکمان موحّد به ساده‌زیستی، طرد نقوش جانداران، تمایل به نقوش هندسی تزیینات معماری، کاهش واردات ناشی از پیشرفت صنعت نساجی آندلس و تبدیل آن به قطب نساجی اروپا دانست.

واژگان کلیدی

منسوجات آل بویه، منسوجات اسپانیای اسلامی، منسوجات ایران، منسوجات سلجوقی، منسوجات مرابطون، منسوجات موحدون

مقدمه

کرد که علاوه بر فرهنگ منسوجات سوریه و بیزانس، از ایران نیز الهام گرفته بود (Lombard, 2004: 219) که پیشینه‌ای طولانی در تولید ابریشم و منسوجات از زمان ساسانیان داشت و سیطره نقوش و فنون آن نیز بر تمامی ادوار نخستین دنیای اسلامی و بیزانس به اثبات رسیده است (Harris, 1993: 71,79). تأثیر بافته‌های ایرانی بر پوشش مردمان اندلس به حدی بود که بازتاب آنها را می‌توان حتی در توصیفات و تشبیهات موجود در ادبیات این سرزمین نیز مشاهده کرد (شفا، ۱۳۸۵: ۴۲۳).

از این رو، مقاله حاضر قصد دارد میزان تأثیرپذیری منسوجات اندلس از منسوجات ایرانی را در پرتوی بررسی روابط میان آنها و شواهد این مقوله را در قالب تحولات منسوجات اسپانیا از منظر نقش‌مایه و ترکیب‌بندی بررسی کنند و روشن سازد که آیا تأثیرپذیری این منسوجات از بافته‌های ایرانی، به دوره ساسانی محدود می‌شود یا قادر به مشاهده شواهدی از ارتباط تمدن‌های هم‌زمان ایران و اسپانیا نیز خواهیم بود؟

به این منظور، مطالعه تطبیقی میان منسوجات دوران مرابطون^۳ و موحدون^۴ که دو دوره اوج نساجی اسپانیاست، با دو دوره مقارن آل‌بویه و سلجوقی که از دوره‌های مهم منسوجات ایران اسلامی هستند، انجام شده است. پژوهش توسعه‌ای حاضر به منظور کشف شواهد شباهت‌های میان منسوجات دوره‌های مرابطون و موحدون در اسپانیای اسلامی و آل‌بویه و سلجوقیان در ایران است. جمع‌آوری داده‌ها، به صورت کتابخانه‌ای و بهره‌گیری از کتب و مقالات معتبر مرجع و پایگاه‌های اینترنتی موزه‌های معتبر دنیا صورت پذیرفته است. از آنجا که مطالعه ماهیت ظاهری نقوش، ملاک اصلی ارزیابی آثار در این پژوهش است، از شیوه توصیفی-تحلیلی و تطبیقی استفاده شده است. به‌منظور تحلیل زمینه ارتباط تاریخی میان دو تمدن، ابتدا شواهد ارتباط و سپس وضعیت هنر نساجی در دو سرزمین بررسی شده و به ویژگی‌های کلی و تکنیک‌های بافت منسوجات اشاره شده است. درنهایت نیز منسوجات منتخب مورد پژوهش، از منظر نقش‌مایه و ترکیب‌بندی، تحلیل و به‌صورت تطبیقی مقایسه شده‌اند (تصویر ۱).

مناسبات مستقیم میان ایران و اسپانیا سابقه‌ای طولانی دارد و از سوابق آن می‌توان به بازدید کلاویخو از دربار تیمور اشاره کرد (کلاویخو، ۱۳۳۷: ۵)؛ اما یکی دیگر از ادواری که باعث تحولات سیاسی، اجتماعی، بازرگانی و توسعه فرهنگ و هنر اقوام مسلمان، از جمله ایرانیان در اسپانیا شد، دوران حکومت مسلمانان بر این سرزمین است. این دوره با پیشرفت‌های شگرف علمی و تمدنی اندلس^۱ همراه بوده و به جرئت می‌توان گفت اروپاییان بخشی از پیشرفت‌های علمی خود را در قرون بعد، مرهون آشنایی با فرهنگ و تمدن مسلمانان اندلس هستند.

اسپانیا از دوران کهن، صادرکننده الیاف پشم و کتان (Arzrooni, 1913: 432,433) و از دوران روم، صادرکننده منسوجات به کل امپراتوری محسوب می‌شده است. یافته‌های باستان‌شناسی، حاکی از اهمیت بافندگی به‌عنوان صنعت خانگی در این سرزمین است و از قرن اول میلادی نیز شواهدی از تولید و صادرات منسوجات در مقیاس انبوه دیده می‌شود (Kaey, 1988: 110). اما گسترش دین اسلام و ورود آن به اسپانیای پسا رومی، از طریق فتوحات مسلمانان شمال آفریقا و خلفای اموی، علاوه بر تحولات سیاسی، اقتصادی و فرهنگی، هنر و صنعت نساجی اسپانیا را نیز به مرحله‌ای جدید وارد ساخت و اسپانیا به اولین تولیدکننده منسوجات ابریشمین در اروپا و از قرن نهم میلادی/ سوم هجری به بعد، به مرکز تولید ابریشم بدل گشت. احمد بن محمد مقری^۲ می‌نویسد: «گران‌بهارترین دستاوردهای پارچه‌بافی اسپانیای مسلمان را باید بافته‌های تزیینی دانست که در کارگاه‌های حکومتی تولید و وقار و زیبایی را با مصالح بسیار متنوعی از جمله پارچه‌های کتانی، پنبه‌ای یا ابریشمی دارای تزیینات بافته‌شده و سوزن‌دوزی‌شده در هم می‌آمیخت» (Gomez, 1962: 25) تا آنجا که لباس‌های ابریشم و حریر تولیدشده در اندلس قرن دهم میلادی/ چهارم هجری، در اروپا شهرت فراوان یافت (آل علی، ۱۳۷۰: ۲۵۸).

به‌همراه توسعه این صنعت، بازتاب تغییرات مزبور را می‌توان در هنر و به‌ویژه تحول منسوجات این دوران، از منظر تکنیک، طراحی نقوش و ترکیب‌بندی نیز مشاهده

تصویر ۱. چارچوب پژوهش هر دوره تاریخی

پیشینه پژوهش

در پژوهش‌های پیشین، فتحی و فریود (۱۳۸۸) در مقاله «سیر تحول نقوش پرنده و موجودات اساطیری در منسوجات آل بویه و سلجوقی» نقوش این دوره‌ها را ماحصل پیوند مضامین اسلامی و تداوم هنر ساسانی دانسته و دوره آل بویه را دارای ظرافت بیشتر طراحی نقوش نسبت به دوران قبل و دوران سلجوقی را عصر پیچیده‌تر شدن نقوش و ترکیب‌بندی‌های سنت هنری آل بویه دانسته‌اند. زند داودی (۱۳۸۸) در مقاله «بررسی نقوش دست‌بافته‌های (پارچه‌های) دوره سلجوقی و ایلخانی» تصریح می‌کند که صنعت نساجی در زمان سلجوقیان، به منتهی درجه رشد و تعالی خود در ادامه سنت ساسانی رسیده است. دادور و حدیدی (۱۳۹۲) در مقاله «بررسی نقوش منسوجات قرون اولیه اسلامی (از قرن اول قمری تا اواخر دوره سلجوقی)» با بررسی پارچه‌های آل بویه و سلجوقی، به تداوم میراث ساسانی در قاب استفاده از نگاره‌های هندسی در کنار نقوش، توجه بیشتر به جزئیات، تزیینات، ظهور خط‌نگاره‌ها و کتیبه‌های کوفی روی پارچه‌ها اشاره کرده‌اند. جدیدترین منبع در زمینه منسوجات اندلس، مقاله کریستینا پارتیریو (۱۹۹۲) با عنوان «منسوجات موحدون و مرابطون» است که در کتاب مجموعه مقالات «اندلس: هنر اسپانیای اسلامی» چاپ شده است و به ارائه کلیات تاریخی و توصیفی منسوجات دوران مزبور و ارجاع کلی درباره ارتباط میان منسوجات این دوره و سنن ساسانی ایران اختصاص دارد. بررسی پژوهش‌های ذکر شده نشان می‌دهد تحلیل کلان منسوجات دوران آل بویه و سلجوقی بیشتر از منظر نقش‌مایه بوده و کمتر به بررسی ترکیب‌بندی توجه شده است. دیگر اینکه کمتر پژوهشی به بررسی تأثیر منسوجات ادوار تاریخی ایران اسلامی بر ادوار هم‌زمان آن در اسپانیا پرداخته است. همچنین به استثنای اظهار نظرهای کلی مبنی بر تداوم عمومی سنت نساجی و نقوش ساسانی در ادوار اولیه اسلامی و اسپانیا، منبع مستقلی که به صورت تحلیلی و جامع، سیر تطور تاریخی تأثیر منسوجات ایران بر نقش‌مایه‌ها و ترکیب‌بندی منسوجات اسپانیا اسلامی و

بررسی شواهد این تأثیر پذیری را کانون توجه قرار داده باشد، مشاهده نشد.

سیر کلی تحولات اسپانیا در دوره اسلامی

اسپانیا در سال ۹۲ هجری/۷۱۱ م و دوره ولید بن عبدالملک، در پی شکست رودریک^۵، آخرین پادشاه ویزیگوت‌ها^۶ از سپاه مسلمانان با فرماندهی طارق بن زیاد^۷ به تصرف مسلمانان درآمد و به مدت هشت قرن، عرصه حکمرانی آنان شد. اما تشکیل دولت توسط عبدالرحمن اول در قرطبه^۸ را باید اولین ارتباط میان اسلام و اروپا دانست (دونان و دیگران، ۱۳۸۳: ۳۱۴). اسلام در طول این دوره، زیربنای سیاسی اجتماعی، پیشاهنگ تحول بزرگ پسا رومی غرب اروپا ساخت (شفا، ۱۳۸۵: ۴۵۳). اسپانیای اسلامی، شش دوره حکمرانی را پشت سر نهاد که عبارت‌اند از عصر والیان^۹، دوره امویان اندلس^{۱۰}، عصر ملوک الطوائفی^{۱۱}، دوره مرابطون، دوره موحدون و خاندان بنی نصر^{۱۲} و در نهایت، در ۸۹۷ هجری/۱۴۹۲ م با پیمان صلح ابوعبدالله محمد بن علی، آخرین امیر بنی نصر، با فرناندوی پنجم، پادشاه اسپانیا، غرناطه^{۱۳} و تمامی اندلس به تصرف مسیحیان درآمد و هشت قرن حضور مسلمانان در اسپانیا پایان یافت (چلونگر و اصغری، ۱۳۹۲: ۱۲۹).

دوره مرابطون (۵۲۶-۴۳۵ هجری/۱۱۴۷-۱۰۴۰ م)

در نیمه دوم قرن پنجم و با کم‌رنگ شدن سلطه مسلمانان بر دریای مدیترانه، جنگ و دشمنی قبایل بربر با یکدیگر در مغرب اسلامی (شمال آفریقا) شدت گرفت. در این روزگار، حکومتی به نام «مرا بطون» در مغرب ظهور کرد که توانست از نیمه قرن ۵ هجری/۱۱ م به بعد، بر بخش‌های وسیعی از شمال آفریقا و اندلس مسلط شود. مؤسس این دولت، یوسف بن تاشفین^{۱۴}، در جنگ‌های قبل از تأسیس حکومت، فرماندهی سپاهیان را بر عهده داشت (عنان،

۱۳۷۰: ۳۲۳). دولت مرابطون کمتر از یک قرن در مغرب و اندلس دوام آورد؛ ولی فساد اقتصادی، رفاه‌زدگی، اتخاذ سیاست‌های نادرست مذهبی و فرهنگی، موجب سقوط آنها در ۵۴۱ هـ.ق / ۱۱۶۰ م شد.

دورهٔ موحدون (۶۴۸-۵۰۸ هـ.ق / ۱۲۶۹-۱۱۲۱ م)

این سلسله با شورش ابن طومارت^{۱۵} از قبایل جنوب مراکش و هدایت معنوی موحدون آغاز شد. آنها اولین حکومت خود را در تینمل^{۱۶} پایه‌گذاری کردند. در این میان، جبههٔ مرابطون دستخوش دگرگونی شده بود و موحدون به مرابطون حمله کردند و پس از غلبه بر آنها در مراکش، عبدالؤمن بن علی الکوئی^{۱۷} خود را خلیفه خواند. آنها سپس قلمرو خود را به مغرب و اندلس توسعه دادند. عبدالرحمن، فرمانده معروف موحدون، طی پنج سال سراسر اسپانیا را تصرف کرد. موحدون در سال ۵۹۲ هـ.ق / ۱۲۱۲ م در جنگ لاس‌ناواس^{۱۸} در برابر مسیحیان اسپانیا شکست خوردند و در نهایت، در سال ۶۵۰ هـ.ق / ۱۲۶۹ م، چراغ دولت موحدون خاموش شد (Buresi, El Aallaoui, 2012: 36,52).

تأثیر فرهنگ و تمدن اسلامی بر هنر،

صنعت و منسوجات اندلس

شکوفایی درخشان فرهنگی اسپانیای مسلمان از آغاز قرن ۵ هـ.ق / ۱۱ م، بیش از هر چیز، ناشی از جنبش بزرگ ترجمه آثار علمی و فلسفی، به‌خصوص ایرانی و یونانی به زبان لاتین بود و از مرزهای دنیای اسلام فراتر رفت و بر تحول تمدن غرب و از آن طریق بر سراسر جهان تأثیر گذاشت (شفا، ۱۳۸۵: ۲۴۸). عرب‌های اسپانیا^{۱۹} حکومت قرطبه را به وجود آوردند که از شگفتی‌های قرون وسطی بود و در زمانی که سراسر اروپا در جهل، بربریت، جدال و زدوخورد غوطه می‌خورد، به‌تنهایی مشعل دانش و تمدن را روشن نگاه داشتند که پرتوی آن بر دنیای غرب می‌تابید (نهر، ۱۳۵۳: ۳۷۸). طی این دوران، قرطبه به مرکز برجستهٔ فرهنگ اسلامی، علم و هنر بدل گشت. شکل‌گیری معماری مبتنی بر پیوند شیوهٔ رومی پیشین و تزئینات و مفاهیم اسلامی (دونان و دیگران، ۱۳۸۳: ۳۲۸)، نگارش کتب و احداث کتابخانه‌های متعدد در قرطبه، از جمله کتابخانهٔ حکم دوم (۳۵۰ تا ۳۶۶ هـ.ق / ۹۷۶-۹۶۱ م) که دارای ۶۰۰ هزار جلد کتاب بود، باید شواهدی بر توجه آنها به علم در قرون وسطی دانست (قربانی، ۱۳۷۰: ۶۸، ۶۷). مزروع‌نمودن اراضی بایر، توسعهٔ روابط تجاری با دیگر ممالک، توسعهٔ علوم و فنون، ترجمهٔ کتب یونانی و لاتین، توسعهٔ آموزشگاه و

دانشکده‌ها، توسعهٔ معماری و شهرسازی، کشاورزی، پزشکی، شیشه، سفالگری و کاشی‌کاری، نساجی و پارچه‌بافی و صنعت کاغذسازی را باید از خدمات مسلمانان به اسپانیا دانست (لوبون، ۱۳۴۷: ۳۳۳).

تجارت در اندلس در دو سطح داخلی و خارجی انجام می‌شد. رابطهٔ بازرگانان اندلس با ملل مسلمان و فرنگی پررنگ بود؛ به طوری که پارچه‌های پشمی را از شرق به اندلس می‌آوردند و پوشاک خوب را از سیسیل برای اهل کاخ تهیه می‌کردند (سعیدیان جزئی، ۱۳۹۱: ۱۹۱، ۱۹۰). گللیک می‌نویسد: «از دید اندلس، دنیای اسلام یک بازه گسترده بود که در آن مصنوعات و مواد اولیهٔ مرغوب با طلا قابل خریداری بود. البته کالاها را اندلس نیز به خارج صادر می‌شدند؛ لکن اندلس دقیقاً یک جامعهٔ مصرفی بود؛ با این ویژگی که موفق شد ارتباط تجاری گسترده‌ای با بازارهای دوردست ایران و هند برقرار کند» (شفا، ۱۳۸۵: ۶۲۳).

در این دوران، صنعت نساجی اسپانیا نیز تحول عمیقی را تجربه کرد. به همراه مسلمانان شمال اروپا، ابریشم نیز به اسپانیا راه یافت و از قرن ۳ هـ.ق / ۹ م به بعد، اسپانیا نیز با توسعهٔ پرورش کرم ابریشم، در ردیف صادرکنندگان ابریشم خام درآمد. خلفا بافت پارچه را تشویق و در درون قصر قرطبه، کارگاه طراز و اولین دارهای ابریشم را برپا می‌کردند. تجارت توسعه پیدا کرد و این امر باعث افزایش نفوذ و تبادل ایده‌ها و کالاها شد. کشتی‌های اعراب اسلامی که حامل پرده‌های ابریشمی گران‌قیمت و پارچه‌های زینتی، جبه‌هایی به رنگ نیلی از شهر قیروان در تونس، از شوش واقع در خوزستان و جابس در تونس بودند، به طرف اروپا می‌راندند (کونل، ۱۳۴۷: ۶۸). با اصلاح روش آبیاری توسط مسلمانان، تولید پنبه نیز به‌عنوان مهم‌ترین محصول کشاورزی اندلس توسعه یافت. در شهر طلیطله^{۲۰} پنجاه کارخانهٔ پارچه‌بافی دایر بود و در برخی شهرها مثل المریه^{۲۱} پارچه‌های ابریشم و حریر بافته می‌شد (چلونگر و اصغری، ۱۳۹۲: ۱۳۵).

مقری می‌نویسد نوآوری‌های زیبای^{۲۲}، موسیقی‌دان شهیر متولد موصل از خانواده‌ای کردتبار، که او را عموماً به‌منزلهٔ شخصیتی برتر در زمینهٔ مد می‌شناختند، توانست هنر پوشش اعراب اسپانیا را دگرگون سازد که به‌نوعی موجب شکوفایی این صنعت در اندلس شد (شفا، ۱۳۸۵: ۳۵۶). او مبدع مد متناسب با فصل و لباس روز و شب و ابداعاتی در مدل مو، عطر و روغن‌های معطر بود. بسیاری عقیده دارند که او به‌تنهایی توانست تحول بزرگی در جهان اسلام ایجاد کند (Terrasse, 1958: 52,53).

تأسیس و رشد کارگاه‌های پارچه‌بافی درباری قرطبه و

می‌گذارد و این تأکید بر خطوط و نقش به‌جای توده‌ای از رنگ، با چنان دقت و درجه‌ای از کیفیت توسط بافندگان اسپانیایی اجرا شده که آن محصول ظریف و پیچیده، بیشتر از پارچه، به تابلوی نگارگری شبیه است. تشابه منسوجات و علائم کارگاه‌ها، نشانگر تولید در المریه و دوره سلطنت علی بن یوسف^{۲۸}، پنجمین حاکم مرابطون است (Partearroyo, 1992: 105,106).

نوشتن نام خلیفه یا علائم اختصاصی آنها بر حاشیه لباس‌های حریر یا ابریشم نقش‌برجسته، نشانگر جلوه‌های مشروعیت و آداب آنها بود (Serjeant, 1972: 7). حدود پنجاه نمونه پارچه از این دوره حفظ شده که ویژگی‌های تکنیکی و سبک تزئینی آنها، شامل دوایر بزرگ دارای حاشیه مروارید مماس یا پیوسته در ردیف‌های منظم (تصویر ۲) و زوج حیوانات شیر، گریفین، اسفنگس، عقاب، طاووس و عقاب دوسر (تصویر ۳) و... است که در دو سوی یک درخت میانی، به صورت روبه‌هم یا پشت‌به‌پشت و با سرهای برگشته قرار گرفته‌اند و حاشیه دوایر تزئینی با حیوانات دارای مقیاس کوچک و ترنج مرکزی که در سنن ایرانی-ساسانی ریشه دارد (Partearroyo, 1992: 106). از عناصر دیگر در منسوجات، حاشیه دارای کتیبه عربی به خط کوفی اندلسی و دارای تزئینات گیاهی است (Shepherd, 1951: 60).

استفاده از دوسری تاروپود برای ایجاد زمینه و طرح روی زمینه و تکنیک به‌هم‌پیوستن نخ‌های نازک چرم زرانودود برای تولید پارچه ابریشم نقش برجسته و لانه‌زنبوری، تنها به این گروه از ابریشم‌های اسپانیای اسلامی اختصاص دارد (Partearroyo, 1992: 106).

تصویر ۳. پارچه ابریشم، دوره مرابطون
(مأخذ: Dodds, 1992:104)

گسترش این صنعت به المریه، سویل^{۲۳}، غرناطه^{۲۴}، آراگونو^{۲۵} و مالاکا^{۲۶} به تولید وسیع ابریشم‌های طراز^{۲۷} و زربفت‌های منقوش و منسوجات ابریشمین منجر شد. وجود پارچه‌هایی با نقوش گیاهی، انسانی، جانوری و هندسی از تکنیک بالای نساجی در سرزمین اندلس حکایت می‌کند. پیش از توسعه کارگاه‌های بافندگی در شهرهای المریه، قرطبه، سویل، غرناطه، حاکمان اسلامی اسپانیا پارچه‌های خود را از ایران وارد می‌کردند (شفا، ۱۳۸۵: ۴۱۹).

المریه، در زمان حکمرانی مرابطون، مرکز شکوفایی تجارت ابریشم بود و در آنجا بهترین انواع پارچه‌ها تولید، فروخته و صادر می‌شد. وقایع‌نگاران متعدد گزارش کرده‌اند در عصر مرابطون، المریه صاحب هزار کارگاه بافت پارچه‌های زربفت، هزار کارگاه سقلاطون (پارچه زربفت پشمی یا ابریشم نازکی که بیشتر در تبریز و اصفهان بافته می‌شد) و هشتصد کارگاه طراز بوده است و در المریه، پارچه‌های موسوم به دیباج، اصفهانی، جرجانی، شوشتری، سقلاطون و پرده‌های مزین به سنگ‌های قیمتی بافته می‌شد (شفا، ۱۳۸۵: ۴۲۱) که حتی به نام‌های متداول در ایران آن دوران خوانده می‌شدند.

ویژگی‌های منسوجات اسپانیای اسلامی

در ادامه، به بررسی ویژگی‌های منسوجات اسپانیا در دو دوره مزبور پرداخته شده است.

دوره مرابطون

منسوجات مرابطون از نیمه اول قرن دوازدهم میلادی/ ششم هجری، ویژگی و تکنیک خاص خطوط ریز بافته‌شده بین دو رنگ کنار هم و خطوط برجسته را به نمایش

تصویر ۲. پارچه عقاب دوسر، دوره مرابطون
مأخذ: 2016/02/10(www.metmuseum.org)

دوره موحدون

موحدون، در اوایل به دنبال تقوا و سادگی که از رهبر معنوی خود، ابن طومارت، آموخته بودند، نهادی که از دوره‌های قبل وجود داشت، نپذیرفتند و در پوشیدن ابریشم و استفاده از طلا تردید داشتند؛ اما برخی از نوادگان آنها از ابریشم استفاده کرده‌اند (Serjeant, 1972: 8). همچنین به گفته ابن خلدون، اولین پادشاهان موحدون، کارگاه‌های طراز یا مراکز حکومتی برای تولید ابریشم و برای ساخت ردهای تشریفاتی و هدایای دیپلماتیک نداشتند. علاوه بر این، خلیفه یعقوب ابن منصور^{۲۹}،

پیروز جنگ آلاکوس^{۳۰}، حکم منع لباس‌های ابریشمی فاخر و نهی زنان از استفاده از لباس‌های مجلل را می‌دهد. ابن خلدون معتقد است که در طی یک دوره از سلسلهٔ محافظه‌کار موحدون، شکست در برابر سنن دیرینه رخ داده است و شاهد تولید مجدد منسوجات مجلل، البته با نقوش تزئینی کمتر هستیم (Partearroyo, 1992: 109). از نشانه‌های دیگر، باید از پرچم آنها یاد کرد که با الیاف طلا بافته شده است (بیکر، ۱۳۸۵: ۵۹).

تصویر ۵. پرچم موحدون
مأخذ: (Dodds, 1992: 104)

تصویر ۴. ابریشم زربفت قرن ۱۳ میلادی
مأخذ: (www.metmuseum.org, 2016/02/10)

این مضامین، نقش‌مایه‌های پیشین را چنان با اصول ارزشی پیوند داد که خود زایندهٔ نقش‌مایه‌های جدیدی گشتند و هنر اسلامی ایران را صورت و بیان بخشید. ایران نه تنها سنت‌ها، فرهنگ و هنر خویش را از دست نداد، بلکه در تحول هنر و تمدن اسلامی نقشی بسزا داشت. در این دوره، تجارت ایران با کشورهای اسلامی توسعه یافت که بخشی از آن، همان بازارهای کهن قرار گرفته در حوزهٔ تمدن اسلامی جدید بودند. فتوحات نظامی مسلمانان در مدیترانه و پیشروی آنها تا جبل الطارق، تأثیر مهمی بر گسترش صنعت و تجارت نهاد (معتضد، ۱۳۶۶: ۳۲، ۳۱).

دوره آل بویه (۴۵۴-۳۲۰هـ/ ۱۰۶۲-۹۳۲ م)

سلسلهٔ شیعه‌مذهب آل بویه، توانستند حدود ۱۲۰ سال بر ایران حکمرانی کنند. دوران آل بویه را می‌توان مهم‌ترین عصر زیربنایی تمدن ایرانی-اسلامی دانست (خزائی، ۱۳۸۵: ۸۱). آنها به دو ویژگی مکتب اسلامی و ملیت ایرانی توجهی فراوان داشتند. برای نخستین بار در تاریخ اسلام، نواحی ایران، تحت فرمانروایی دودمانی ایرانی متحد گردید و مذهب شیعه رواج یافت (ابن حوقل، ۱۳۴۵: ۱۱۸). معارف و هنر قدیم احیا شد و در مهد تمدن اسلامی رشد یافت و به

در منسوجات موحدون، دایره‌های شامل جفت حیوان روبه‌روی هم، به تدریج ناپدید می‌شوند و دایره‌های با تزئین هندسی جایگزین آنها می‌شوند. طرح لوزی‌های مشبک، رزت، ستارهٔ هشت‌پر (تصویر) و... از تزئینات معماری وام گرفته شده و روی متن و حاشیهٔ منسوجات متداول می‌شوند. تزئینات کتیبه‌ها در این دوره با خط کوفی (تصویر ۵) یا خط شکستهٔ پیوسته است که این کتیبه‌ها، با شناسایی توسط علم کتیبه‌خوانی^{۳۱}، یکی از منابع قابل اطمینان برای طبقه‌بندی منسوجات مزبور محسوب می‌شوند (Dodds, 1992: 110). در منسوجات این دوره، ساختار پارچه از چهار نخ تار تشکیل شده است که هر دو عدد از آنها برای زمینه و نقوش کاربرد دارد. رشته‌هایی از پود برای تزئینات فاقد برجستگی در پارچه وجود دارد و از پودهای ضخیم ابریشم بدون تاب، تنها برای بخش‌های برجسته‌شده توسط نخ‌های طلا کاربرد دارند (Partearroyo, 1992: 110).

هنر طراحی پارچه و نساجی ایران

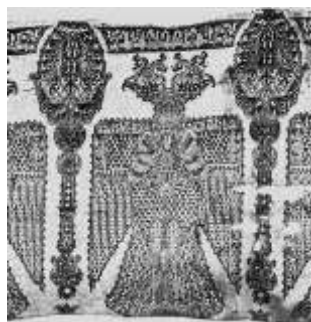
ورود اسلام به ایران، تحول مذهبی صرف نبود؛ بلکه ساختار تفکر و هنر ایرانی را دگرگون ساخت. آیین جدید با خود نقشی به‌همراه نیاورد؛ اما مضامین و ارزش‌ها را دگرگون کرد.

می‌دهد (روح‌فر، ۱۳۸۰: ۲۰، ۱۹). پیشرفت‌های منسوجات این دوره را می‌توان در تغییر فرم نقوش برای شکل‌دادن به مدالیون‌ها، ترکیب‌بندی‌های جدید کادرهای مرکب درهم‌تافته و دارای حاشیه پهن متشکل از نقوش جانوری و استفاده از نقش‌مایه‌های جانوری و انسانی جدید و تطابق میان فرم و کادر دانست.

شکوه و زیبایی منسوجات بویه، حاکی از اعتلای تکنیک آن نیز هست. علاوه بر بافت ساده و جناغی (مکداول، ۱۳۷۴: ۱۵۸)، تکنیک لمپاس برای پدیدآوردن نقش برجسته و استفاده از نخ زر پدید آمد (Bloom, Blair, 1997: 230). بنابراین می‌توان گفت در ابریشم‌های این دوره، شاهد دو نوع بافت جناغی مرکب و لمپاس هستیم که پیدایش آنها به پیشرفت دستگاه‌های بافندگی ساسانی نسبت داده می‌شود. این کار موجب تأثیرات متفاوت در عبور نور از پارچه می‌شد و بافنده در مدالیون‌ها و حاشیه‌ها از تکنیک بافت متفاوت لمپاس و جناغی استفاده می‌کرد (Shepherd, 1960: 3094). (3096) در این دوره، نمونه‌های استادانه‌ای از پارچه‌های دورو با تاروپودهای دارای رنگ‌های متفاوت نیز وجود دارد (آکرمن، ۱۳۸۷: ۲۳۲۴).

دوره سلجوقی (۵۵۲-۴۲۹ ه.ق/ ۱۱۹۴-۱۰۳۷ م)

سلجوقیان خاندانی ترک‌تبار و از قبایل شمال شرقی دریای خزر بودند که در سده‌های ۵ و ۶ هجری (از سال ۴۲۹ م.ق) بر بخش‌های بزرگی از آسیای غربی و ایران فرمانروایی داشتند. آن‌ها با تصرف بغداد، به‌عنوان آخرین پایگاه آل بویه، رسمیت خود را اعلام نمودند (بوثورث، ۱۳۴۹: ۱۸۲). سلجوقیان سنی‌مذهب بودند و خود را حامی و مشوق هنر و صنعت می‌دانستند. سرانجام، تصرف ری به‌عنوان پایتخت سلجوقیان توسط مغولان، پایان بخش حکومت آنان بود.

تصویر ۷. پارچه پشم و ابریشم، نخودی و سفید، آل بویه
مأخذ: (پوپ، ۱۳۸۴: ۱۳۲)

همین دلیل، این دوره را رنسانس و نوزایی علمی، فرهنگی و هنری می‌نامند (آزاد، ۱۳۸۲: ۳۷). هم‌زمان با دوران آل بویه، بافت و طراحی منسوجات از رونق فوق‌العاده‌ای برخوردار شد؛ چنان‌که می‌توان از میان هنرها، پارچه‌بافی را نماد اعتلای حمایت هنری ایران بر شمرد (پیگولوسکایا، ۱۳۶۳: ۲۹۲، ۲۹۰). حکام آل بویه به‌طور مستقیم از این صنعت حمایت می‌کردند و عضدالدوله دیلمی، سازمان طراز شاهانه را از دست خلافت عباسی که رو به ضعف گذارده بود، بیرون کشید و به تصرف خود درآورد. از همان زمان، نواحی تحت حکومت دیلمیان به مراکز مهم پارچه‌بافی بدل گردیدند (مکداول، ۱۳۷۴: ۱۵۷).

از ویژگی‌های منسوجات این دوران، می‌توان به تداوم نقوش ساسانی و ترکیب‌بندی آنها به‌همراه تزئینی‌تر شدن نقوش و تفصیلی‌تر شدن جزئیات نقش‌مایه‌های اسلیمی و برگ‌نخلی اشاره کرد که نقوش دارای قاب یا بدون آن را در طرح پارچه شکل داده‌اند (مکداول، ۱۳۷۴: ۱۵۸). ترکیب‌بندی لوزی با زوج پرنده‌هایی که به شکل مدالیون آمده، دارای ظرافت بیشتری از قبل هستند و حاشیه‌های دارای حیوانات متعدد، به‌همراه کتیبه نام مالک و بافنده به این دوران تعلق دارد (Kuhnel, 1960: 3084, 3085). تصویری از پوشش قبری از خاندان امرای حارثی (تصویر ۶) نقش طاووس‌های بزرگی را با پنجه‌های قرارگرفته بر پشت گاو نشان می‌دهد که به‌صورت متقارن رو به درخت زندگی قرار دارد (Shepherd, 1960: 3096). در بین دیگر کشورهای اسلامی، ایرانیان بیش از همه از نقش انسان استفاده کرده‌اند (طالب‌پور و خطایی، ۱۳۹۰: ۴۹). یکی دیگر از نقوش متداول، عقاب دوسر است که در برخی موارد، بر روی بدن آن، تصویر پیکره انسان بال‌داری ترسیم شده و در زیر پنجه‌های آن، حیوانات در حال شکار دیده می‌شود (تصویر ۷) که حاشیه آن را کتیبه ادعیه و نقوش گیاهی یا درختان نخل تشکیل

تصویر ۶. ابریشم طاووس‌های بزرگ، قرن ۱۱ میلادی
مأخذ: (www.clevelandart.org, 2016/01/25)

روند رو به تکامل هنر این دوران قرار داد و باعث شد ایران به یکی از مهم‌ترین صادرکنندگان منسوجات به کشورهای مدیترانه بدل گردد (فریه، ۱۳۷۴: ۵۵؛ دیماندا، ۱۳۶۵: ۲۴۴). در این دوران، ابریشم از مهم‌ترین و پرکاربردترین مواد پارچه‌بافی بود و در تولید پارچه‌های زربفت دیبا، مخمل و... به کار برده می‌شد (اتینگهاوزن و گرابر، ۱۳۸۴: ۸۵). رواج پارچه‌های سفت‌تاب و شل‌تاب، باعث تکامل بافت جنافی پارچه‌های نخی شد و رگه‌های اریب را بر پارچه‌ها نمایان ساخت (فریه، ۱۳۷۴: ۱۵۸).

تصویر ۹. ابریشم سلجوقی قرن ۱۲ م

مأخذ: (www.metmuseum.org, 2016/02/10)

بررسی آثار هنری دوره سلجوقی، نشانگر طیف گسترده‌ای از آثار ماندگار در زمینه‌های نساجی، سفالگری، عاج‌کاری، فلز‌کاری، معماری و... است. این پیشرفت‌های کم‌نظیر در عرصه هنر که آن را حد بلوغ همه‌جانبه هنرهای ایران نیز نامیده‌اند (ویلسن، ۱۳۱۷: ۱۴۲)، همچنان تا زمان حکومت مغولان قابل مشاهده بوده است (حلمی احمد، ۱۳۸۳: ۱۸۶). نوآوری‌های هنرمندان ایرانی در این دوره، بر گستره وسیعی از کشورها تأثیر گذاشت (کاتلی و هامبی، ۱۳۷۶: ۱۰۲). در صنعت نساجی نیز این پیشرفت‌ها دیده می‌شود. تصرف کارگاه‌های نساجی آل‌بویه، نقش‌ونگارهای آنان را در اختیار

تصویر ۸. ابریشم سلجوقی قرن ۱۲ م

مأخذ: (www.clevelandart.org, 2016/01/25)

مقایسه تطبیقی منسوجات ایران و

اسپانیا

جدول شماره ۱، مقایسه تطبیقی میان منسوجات ایران و منسوجات اسپانیا در دوران مزبور را نشان می‌دهد. برخی شواهد مشترک مانند نقوش عقاب دوسر یا انسانی که دو حیوان را با دست نگه داشته است (موسوم به گیلگمش) و حاشیه ضخیم و منقوش مدالیون‌ها، نقوش گیاهی و جانوری متراکم بین مدالیون‌ها که استفاده از آنها در دوران آل‌بویه متداول شده است، باید شواهدی انکارناپذیر از تأثیر منسوجات ایران این دوره بر منسوجات مرابطون دانست؛ زیرا اینها شواهد هنر ساسانی محسوب نمی‌شوند. مقایسه تطبیقی منسوجات ایران سلجوقی و موحدون اسپانیا نشان می‌دهد نقوش هندسی و چلیپا که تا این دوره جایی در منسوجات اسپانیا نداشته، به احتمال قریب‌به‌یقین برگرفته از هنر سلجوقی است و ترکیب‌بندی مدالیون‌ها و چندضلعی‌ها را نیز باید مشخصه دیگری از تأثیر منسوجات سلجوقی دانست.

مقایسه منسوجات دوران سلجوقی با آل‌بویه نشان می‌دهد اسلوب و ساختار کلی آنها شبیه به هم مانده‌اند (کونل، ۱۳۸۰: ۹۳). در اوایل دوران سلجوقی، تأثیرات شیوه ساسانی در طرح منسوجات بیشتر دیده می‌شود؛ ولی به‌مرور زمان، جای خود را به نقوش اسلیمی، طوماری و اشکال برگ نخلی داد و هنرمندان بر پارچه‌های ابریشم و زربفت، نقوش‌های زنده پرندگان و جانوران را به کار می‌بردند (پرایس، ۱۳۴۷: ۶۵). اقبال بیشتر به سمت نقوش مایه‌های شمسه، قاب‌بندی‌های شش‌ضلعی و نگاره‌های هندسی در کنار نقوش گیاهی، جانوری مذکور و نقوش ترکیبی است (فریه، ۱۳۷۴: ۱۵۸). تغییرات عمده را می‌توان ناشی از تأثیر سبک‌های چینی و جایگزینی سبک‌های اسلامی موصل به جای تزینات ساسانی دانست (زکی، ۱۳۷۷: ۲۳۱). از دیگر نکات قابل ذکر، طراحی پارچه‌های روایی دارای مضامین شاعرانه و منظره، افزایش جزئیات و ترکیب مضاعف نقوش هندسی (تصویر ۸)، ترکیب نقوش، ترکیب بندی هندسی حاشیه‌ها، نقوش متنوع جانوری، شکل‌های اسلیمی دارای تراکم گوناگون برگرفته از هنر چین (تصویر ۹) و نقوش و علائم سلطنتی و نمادهای خانوادگی است (فتحی و فرپود، ۱۳۸۸: ۴۶).

جدول ۱. مقایسه تطبیقی نقوش منسوجات ایران و اسپانیا

دوره	مرازمین و آل بویه					
	ردیف	پارچه	توضیحات	نقشنامه	ترکیب‌بندی	
دوره	۱		دوران آل بویه ۱۱-۱۰م (clevelandart.org, 2016/01/25)	عقاب دوسر دارای کتیبه آرایه تزئینی روی بدن عقاب گاو در چنگال عقاب	نقش عقاب دوسر حاشیه یهین با نقوش هندسی و حاشیه مروارید نقش شیر در چنگال عقاب	نقش عقاب دوسر نقش عقاب دوسر نقش عقاب دوسر
	۲		دوران آل بویه ۱۱-۱۰م (Pope, 1967: 972)	ابریشم ترکیب‌شده با لمپاس دارای کتیبه کوفی شکل گرفتن مدالون مطابق با ساختار بال پرندگان	خرقه شاه زارت زوج طاووس مدل به مدالون و درخت زندگی دو آهو یا سرهای بر گشته	ترکیب‌بندی مدالون‌ها به صورت رئیضهای پشت‌سرم قرار گرفتن درخت زندگی بین دالون‌ها بال‌های زوج طاووس تغییر شکل یافته به مدالون
	۳		دوران آل بویه ۱۱-۱۰م (فورچاند، ۱۳۵۱: ۱۲)	مرد نگهبان زنده دو شیر (موسوم به گیگمش)	مرد نگهبان زنده دو شیر مدالون دارای شیدال و حاشیه مروارید	ترکیب‌بندی به صورت مدالون‌های مماس بر هم پرشیدن فضای منفی با نقوش
	۴		دوران آل بویه ۱۱-۱۰م (Bloom, 2004: 389)	دو بز کوهی در دو سوی درخت زندگی حاشیه جانوری	دو بز کوهی در دو سوی درخت زندگی حاشیه جانوری	ترکیب‌بندی به صورت مدالون‌های دارای نقوش اصلی با حاشیه پر شده از نقوش جانوری
	۵		دوران آل بویه قرن ۱۱-۱۰م (www.clevelandart.org, 2016/01/25)	ابریشم ترکیب‌شده با لمپاس زوج طاووس رو به درخت زندگی	قطعه پارچه کلسی سانتا دومینگو د سلبوس زوج پوقلمون رو به درخت زندگی در مدالونی با حاشیه مروارید شکل خط کوفی اندلسی	ترکیب‌بندی به صورت مدالون‌های کوچک در بین مدالون‌های با نقش اصلی جفت پرندگان رو به درخت زندگی
منسوجات ایران	پارچه		ابریشم مرابطون، ۱۱ یا ۱۲م (metmuseum.org, 2016/02/10)	عقاب دوسر حاشیه یهین با نقوش هندسی و حاشیه مروارید نقش شیر در چنگال عقاب	نقش عقاب دوسر نقش عقاب دوسر نقش عقاب دوسر	
	بارجه		دوره مرابطون ۱۱۰۰-۱۱۵۰م (www.yam.ac.uk, 2015/01/30)	خرقه شاه زارت زوج طاووس مدل به مدالون و درخت زندگی دو آهو یا سرهای بر گشته	ترکیب‌بندی مدالون‌ها به صورت رئیضهای پشت‌سرم قرار گرفتن درخت زندگی بین دالون‌ها بال‌های زوج طاووس تغییر شکل یافته به مدالون	
	توضیحات		دوره مرابطون، نیمه اول قرن ۱۲م (Dodds, 1992: 320)	مرد نگهبان زنده دو شیر مدالون دارای شیدال و حاشیه مروارید	ترکیب‌بندی به صورت مدالون‌های مماس بر هم پرشیدن فضای منفی با نقوش	
	نقشنامه		دوره مرابطون، اوایل قرن ۱۲م (Dodds, 1992: 107)	دو بز کوهی در دو سوی درخت زندگی حاشیه جانوری	ترکیب‌بندی به صورت مدالون‌های دارای نقوش اصلی با حاشیه پر شده از نقوش جانوری	
	ترکیب‌بندی		دوره مرابطون (Laura, 2014: 102)	قطعه پارچه کلسی سانتا دومینگو د سلبوس زوج پوقلمون رو به درخت زندگی در مدالونی با حاشیه مروارید شکل خط کوفی اندلسی	ترکیب‌بندی به صورت مدالون‌های کوچک در بین مدالون‌های با نقش اصلی جفت پرندگان رو به درخت زندگی	
وجه اشتراک	نقش ماهیه	نقش عقاب دوسر	نقش عقاب دوسر	نقش عقاب دوسر	نقش عقاب دوسر	
ترکیب‌بندی	نقش ماهیه	نقش عقاب دوسر	نقش عقاب دوسر	نقش عقاب دوسر	نقش عقاب دوسر	

ادامه جدول ۱. مقایسه تطبیقی نقوش منسوجات ایران و اسپانیا

		موجوده و سجدگی			
۸	۷	۶	۵	۴	۳
 <p>ایریشم بغداد قطعه به دست آمده در لیون دوران آل بویه قرن ۱۱-۱۰ م (Pope, 1967: 965)</p>	 <p>پارچه ساتن آبی سلجوقی، قرن ۷-۶ هجری/ قرن ۱۳ میلادی (Pope, 1967: 992)</p>	 <p>پارچه ایریشم لمپاس سلجوقی قرن ۶ هجری ndart.org, &(www.clevelandart.org, 2016/01/25)</p>	 <p>پارچه پنجم و ایریشم سلجوقی قرن ۶ هجری (نوبت، ۱۳۷۸: ۱۳۷) (۱۳۷)</p>	 <p>پارچه ایریشم و بنبه عثمانی سلجوقی قرن ۵ و ۶ هجری (www.metmuseum.org, 2016/02/10)</p>	<p>مقاله‌ها حاوی دو فیل در دو طرف درخت زندگی فضای منفی پر شده با نقوش متراکم گیاهی و جانوری ترکیب‌بندی به صورت ردیف‌های متناوب و مماس بر هم مدالیون‌ها حاشیه پر شده با کتیبه</p> <p>نقوش عقاب دو سر نقوش گیاهی که همه زمینه پارچه را پر کرده است.</p> <p>نقوش عقاب بدون قالب‌بندی و در متن پارچه و به صورت ردیفی و متناوب</p> <p>ترکیب‌بندی مدالیون‌ها به صورت متناوب و مماس بر هم</p> <p>پارچه ایریشم موحدون قرن ۱۳ میلادی (www.metmuseum.org, 2016/02/10)</p> <p>مقاله‌ها حاوی نقش عقاب دوسر مدالیون‌های کوچک‌تر حوالی نقش اوزی و چهارپایر قلبی در نقاط مماس</p> <p>ترکیب‌بندی مدالیون‌ها به صورت متناوب که در نقاط مماس با مدالیون‌های کوچک‌تری به هم پیوسته‌اند.</p> <p>نقوش عقاب دوسر</p> <p>مقاله‌ها به صورت مماس و متناوب، حاشیه مدالیون و فضای منفی مشابه</p>
 <p>پارچه ایریشم موحدون قرن ۱۳ م (www.metmuseum.org, 2016/02/10)</p>	 <p>پارچه ایریشم موحدون قرن ۱۳ میلادی (www.metmuseum.org, 2016/02/10)</p>	 <p>پارچه ایریشم موحدون قرن ۱۳ میلادی (www.metmuseum.org, 2016/02/10)</p>	 <p>پوشش باش دوره موحدون (Dodd's, 1992: 321)</p> <p>سال‌های ۱۲۴۶-۱۱۸۰</p> <p>مدالیون حاوی نقوش اسنان رو به درخت زندگی</p> <p>ترکیب‌بندی به صورت یک‌نقش با چهار ستاره هشت‌پر در اطراف</p> <p>مدالیون حاوی نقوش اسنانی رو به درخت زندگی</p>	 <p>پارچه ایریشم و کتان موحدون قرن ۱۳ میلادی (www.yam.ac.il, 2015/01/30)</p> <p>پارچه به صورت ردیف‌های متناوب مربع شکل، یکی در میان نقوش‌های عقاب و شیر</p> <p>ترکیب‌بندی به صورت مربع‌های متناوب</p> <p>نقوش شیر</p> <p>ترکیب‌بندی به صورت ردیف‌های متناوب شیر و کاملاً مشابه</p>	

ادامه جدول ۱. مقایسه تطبیقی نقوش منسوجات ایران و اسپانیا

۱۱		<p>پارچه ابریشم سلجوقی قرن ۵ و ۶ هجری/ ۱۱ و ۱۲ م (www.metmuseum.org, 2016/02/10)</p> <p>پارچه با نقش پرندگان و حیوانات رو به هم نقوش ریز چلیپا و صلیب در متن پارچه نقش ستاره هشت‌پر</p> <p>ترکیب‌بندی به‌صورت مدالیون‌ها در ردیف‌های متناوب</p>	
۱۲		<p>پارچه ابریشم لمپاس سلجوقی قرن ۵ و ۶ هجری/ ۱۳ م (www.clevelandart.org, 2016/01/25)</p> <p>ترکیب‌بندی به‌صورت لوزی و مدالیون نقوش حیوانات و پرندگان رو به هم و تقارن محوری زمینه پارچه تزیین شده با نقوش هندسی ظریف</p> <p>ترکیب‌بندی به‌صورت لوزی‌هایی در نقاط مماس چندضلعی‌های دارای نقوش اصلی</p>	
<p>پارچه ابریشم موحدون قرن ۱۲ و ۱۳ میلادی (www.metmuseum.org, 2016/02/10)</p> <p>نقش چلیپا در متن پارچه مدالیون‌ها جاری در خروس رو به هم و ستاره هشت‌پر</p> <p>ترکیب‌بندی به‌صورت مدالیون‌های متناوب کوچک و بزرگ</p>	<p>پارچه ابریشم موحدون قرن ۱۳ میلادی (www.metmuseum.org, 2016/02/10)</p> <p>پارچه جاری در مدالیون در یک باند عمودی زمینه‌کاری تزیینات هندسی نقش هشت‌ضلعی محیط در ستاره هشت‌پر</p> <p>ساختار ترکیب‌بندی مدالیون‌هایی با نقوش متفاوت در حاشیه پارچه</p>	<p>نقش چلیپا و ستاره هشت‌پر</p>	<p>نقش لوزی و ستاره هشت‌پر</p>

تحلیل جدول

جدول ۱، نشان‌دهنده تأثیر منسوجات اسپانیای اسلامی از منسوجات ایرانی به شکل زیر است:

در دورهٔ مرابطون می‌توان به کاربرد مجموعهٔ نقش‌مایه‌هایی اشاره کرد که دارای بنیان ایرانی هستند؛ از جمله گیلگمش، عقاب دوسر، حیوانات ترکیبی و نقوش انسانی. دربارهٔ نقش گیلگمش، منشأ آن حوزهٔ بین‌النهرین باستان و تداوم آن در ایران است. اما عقاب دوسر، حیوانات ترکیبی و انسان را می‌توان با تأثیر مستقیم یا با واسطهٔ بیزانس و مصر نیز دانست.

بهربرداری از مدالیون برای ساختار نقش و ساختار دو حیوان رو به درخت زندگی، در سنت‌های نساجی ساسانی ریشه دارد؛ اما تحولات مربوط به حاشیهٔ مدالیون‌ها، جای دادن نقوش جانوری و گیاهی و ارتباط درهم‌تافتۀ مدالیون‌ها، به منسوجات بعد از اسلام ایران تعلق دارد. در این دوران، منسوجات دارای ترکیب مدالیون در پهنهٔ سرزمین‌های اسلامی توسعه یافته بوده است.

ترکیب‌بندی منسوجات در قالب لوزی‌ها، تکامل نقوش منفی فضای بین مدالیون‌ها و استفاده از نقوش ظریف تزیینی اسلیمی و زوج حیوانات، نشانهٔ دیگری از تأثیر

منسوجات اسپانیا از منسوجات دوران آل بویه است. این شیوهٔ ترکیب‌بندی دارای منشأ ایرانی است و در دیگر سرزمین‌های اسلامی پیشینه‌ای ندارد.

در دورهٔ موحدون، نقوش حیوانات و انسان در منسوجات کمتر شده و به تدریج حذف می‌شوند و نقوش گیاهی و هندسی و البته پرندگان بیشتر دیده می‌شوند. از نقوش منسوجات این دوره می‌توان به نقش عقاب دوسر (امتداد دوره‌های قبل)، حیوانات ترکیبی، ستارهٔ هشت‌پر، چلیپا و صلیب که از منسوجات سلجوقی تأثیر گرفته است، اشاره کرد که تداوم سنت ایرانی یا اقتباسی از بیزانس و مصر است.

در ترکیب‌بندی پارچه‌های این دوره، همواره ساختار مدالیون به چشم می‌خورد؛ ولی حاشیهٔ آن، که در دوره‌های قبل پهن و دارای نقوش تزیینی بود، حذف شده است. نیز می‌توان ترکیب‌بندی چندضلعی، لوزی و نقوش بسیار ریز هندسی و گیاهی در فضاهای منفی (فضای مابین مدالیون‌ها و چندضلعی‌ها) را نشانهٔ تأثیرپذیری از منسوجات سلجوقی دانست؛ زیرا این ترکیب‌بندی، شاخصهٔ منسوجات دورهٔ سلجوقی است و مابه‌ازایی در دیگر سرزمین‌های اسلامی در این دوران ندارد.

نتیجه

در دوره موحدون، این تأثیرپذیری کمتر دیده می‌شود و نقوش بیشتر به سمت نقوش هندسی برگرفته از معماری می‌روند. از منظر ترکیب‌بندی به‌جز مواردی چند، با ترکیب‌بندی منسوجات ایرانی (سلجوقی) متفاوت هستند؛ اما از منظر نقش، می‌توان به کاربرد نقش‌مایه‌های هندسی، ستاره هشت‌پر، لوزی و چلیپا نیز اشاره کرد که شاید برگرفته از منسوجات دوره سلجوقی باشند. شاید این کاهش تأثیرپذیری را بتوان به دو عامل ارجاع داد: ابتدا تغییر رویه حاکمان موحد که در ابتدا به دنبال تحقق مفاهیم اسلامی سادگی و تقوا بودند و دیگری، ناشی از اعتلای صنعت نساجی اسپانیا و تبدیل شدن اسپانیا به قطب نساجی اروپا که به کاهش حجم واردات در این دوره منجر شد.

نتایج پژوهش نشان می‌دهد در دوره مرابطون، می‌توان تأثیرگذاری پارچه‌های ایران صدر اسلام که تداوم دوره ساسانی محسوب می‌شود، با واسطه یا بی‌واسطه و از طریق تمدن‌هایی مانند مصر، بیزانس و... که از ایران ساسانی اقتباس وسیعی داشته‌اند، دید؛ به‌ویژه منسوجات دوران آل‌بویه که با نوآوری‌های بسیاری در زمینه طراحی همراه است و در دیگر سرزمین‌های اسلامی و بیزانس معادلی ندارد. شواهد آن از منظر ترکیب‌بندی، استفاده از دواير حامل، توجه به فضاهای منفی و مکمل و از منظر نقش، کاربرد نقوش انسانی، حیوانی، پرندگان و نقوش نمادین عقاب دوسر و درخت زندگی است که به منسوجات ایرانی تعلق دارند.

پی‌نوشت

ابن حوقل (۱۳۴۵)، *صوره الارض*، ترجمه جعفر شعار، تهران: بنیاد فرهنگ ایران.

اتینگه‌اوزن، ریچارد و گرابر، اولک (۱۳۸۴)، *هنر و معماری اسلامی ۱*، ترجمه یعقوب آژند، تهران: سمت.

بوئورث، ک.ا (۱۳۴۹)، *سلسله‌های اسلامی*، ترجمه فریدون بدره‌ای، تهران: بنیاد فرهنگ ایران.

بیکر، پاتریشیا (۱۳۸۵)، *منسوجات اسلامی*، ترجمه مهناز شایسته‌فر، تهران: مؤسسه مطالعات هنر اسلامی.

پرایس، کریستین (۱۳۴۷)، *تاریخ هنر اسلامی*، ترجمه مسعود رجب‌نیا، تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.

پوپ، آرتور اپهام (۱۳۸۴)، *شاهکارهای هنر ایران*، اقتباس و نگارش پرویز نائل خانلری، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.

پیگولوسکایا، دن. د. و دیگران (۱۳۶۳)، *تاریخ ایران از دوران باستان تا پایان سده ۱۸ میلادی*، ترجمه کریم کشاورز، تهران: پیام.

چلونگر، محمدعلی و اصغری، پروین (۱۳۹۲)، «پیامدهای اجتماعی حضور مسلمانان در آندلس»، *فصلنامه تاریخ اسلام*، ۵۶: ۱۵۲-۱۲۷.

حلمی احمد، کمال‌الدین (۱۳۸۳)، *دولت سلجوقیان*، ترجمه عبدالله ناصری طاهری، قم: پژوهشکده حوزه و دانشگاه.

خزایی، محمد (۱۳۸۵)، «نقش تزیینات ساسانی در شکل‌گیری هنر اسلامی ایران در سده‌های سوم تا پنجم هجری»، *مجله نگره*، شماره ۳ و ۲: ۴۱-۵۲.

دادور، ابوالقاسم و حدیدی، الناز (۱۳۹۲)، «بررسی نقوش منسوجات قرون اولیه اسلامی (از قرن اول ه.ق تا اواخر دوره سلجوقی)»، *جلوه هنر*، ۶: ۱۵-۲۲.

دونان و دیگران (۱۳۸۳)، *تاریخ جهان لاروس*، جلد اول، روزگار باستان و قرون وسطی، ترجمه امیر جلال اعلم، تهران: سروش.

دیمانند، س.م (۱۳۸۳)، *راهنمای صنایع اسلامی*، ترجمه عبدالله فریار، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.

1. Al-Andalus
2. Abu-l-Abbas Ahmad ibn Mohammed al-Maqqari (1578-1632) مورخ عرب اهل تلمسان
3. Almoravis
4. Almoheds
5. Roderik
6. Visigiths
7. Tariq ibn-Ziyad
8. Cordoba
9. Province of the Caliphate
10. Umayyad Emirate and Caliphate of Córdoba
11. Taifas period
12. Nasrid dynasty
13. Granada
14. Yusuf ibn Tashfin ibn Ibrahim
15. Abu Abd Allah Muhammad Ibn Tumart
16. Tinnel
17. Abdelmoumen al-Goumi
18. Battle of Las Navas de Tolosa
19. Moors
20. Toledo
21. Almeria
22. Ziriyab (Abu I-Hasan Ali Ibn Nafi)
23. Seville
24. Granada
25. Aragon
26. Malaga
27. Tiraz
28. Ali ibn Yusuf , Reign:1106-1143
29. Abū Yūsuf Ya'qūb al-Manṣūr, reign 1184 to 1199
30. Alarcos
31. Epigraphy

منابع

آزاد، میترا (۱۳۸۴)، *معماری ایران در دوران آل بویه*، تهران: سازمان میراث فرهنگی کشور.

آکرمن، فیلیس (۱۳۸۷)، *پارچه‌های دوره اسلامی*، ترجمه زهره روح‌فر، سیری در هنر ایران، جلد پنجم، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.

آل علی، نورالدین (۱۳۷۰)، *اسلام در غرب*، تاریخ اسلام در اروپای غربی، تهران: دانشگاه تهران.

نهر، جواهر لعل (۱۳۵۳)، نگاهی به تاریخ جهان، ج اول، چ پنجم، ترجمه محمود تفضلی، تهران: امیرکبیر.

ورجوند، پرویز (۱۳۵۱)، «سیری در هنر ایران و دیگر سرزمین‌های اسلامی، از قرن سوم تا یازدهم هجری»، *مجله هنر و مردم*، شماره ۱۱۶: ۷-۱۵.

ویلسن، ج. کریستی (۱۳۱۷)، تاریخ صنایع ایران، ترجمه عبدالله فریار، تهران: فرهنگسرا.

Ardzrooni, Leon (1913), Commerce and Industry in Spain during Ancient and Mediaeval Times, *Journal of Political Economy*, 21(5): 432-453.

Bloom, J. M., Blair, S., (1997), *Islamic arts Phaidon Press*, London.

Bloom, J. M. (2004). Facts and fantasy in Buyid art. *Oriente moderno*, 23(2), 387-400.

Buresi, Pascal (2012), *Governing the Empire: Provincial Administration in the Almohad Caliphate (1224-1269). Studies in the History and Society of the Maghrib*, 3. Brill, Leiden.

Dodds, Jerrilynn (1992), *Al-andalus: the art of Islamic spain*, Metropolitan museum of art, New York.

Gómez, Emilio García (1962), Estudio del Dar at-tiraz. *Al-Andalus*, 27(1): 21-104.

Harris, Jeniffer (1993), *5000 years of Textiles*, British museum press, London.

Keay, Simon J. (1988), *Roman Spain*, University of California Press, Oakland.

Kuhnel, Ernest (1960), Some observations on Buyid silks, *Survey of Persian Art*, Vol. XIV, Oxford university press, Oxford : 3080-3090.

Lombard, M. (2004), *Les textiles dans le monde musulman du 7e au 12e siècle*, École des Hautes Études en Sciences sociales, Paris.

Partearroyo, Cristina (1992), Almoravid and Almohad Textiles, *Al-Andalus: The Art of Islamic Spain*, Metropolitan Museum of Art, New York : 105-113.

Pope, Arthur Upham (1967), *A Survey of Persian Art*, Vol. XIV, Oxford University Press, Oxford.

Serjeant, Robert Bertram (1972), *Islamic textile: materials for a history up to the mongol conquest*, Beirut.

Shepherd, D. G. (1951), A twelfth-century Hispano-Islamic silk, *The Bulletin of the Cleveland Museum of Art*, 38(3), 59-62.

Shepherd, Dorothy G. (1957), A dated hispano-islamic silk, *Ars Orientalis* 2: 373-382.

Shepherd, Dorothy (1960), Some observations on Buyid silks, *Survey of Persian Art*, Vol. XIV, Oxford university press London, Oxford: 3090-3099.

Terrasse, H. (1958), *Islam d'Espagne' une rencontre de l'Orient et de l'Occident*, Librairie Plon, Paris.

www.clevelandart.org, Retrieved: 2016/01/25.

www.metmuseum.org, Retrieved: 2016/02/10.

www.vam.ac.uk, Retrieved: 2015/01/30.

روح‌فر، زهره (۱۳۶۹)، «نقوش اساطیری در پارچه‌های آل بویه»، *مجله میراث فرهنگی*، ۱: ۱۶۰-۱۳۵.

زکی، محمدحسن (۱۳۷۷)، *هنر ایران در روزگار اسلامی*، ترجمه محمد ابراهیم اقلیدی، تهران: صدای معاصر.

زند داودی، عسل (۱۳۸۸)، «بررسی نقوش دست‌بافته‌های دوره سلجوقی و ایلخانی»، *دوفصلنامه هنرهای تجسمی نقش‌مایه*، سال دوم، شماره ۴: ۹۸-۸۷.

سعیدیان جزی، مریم (۱۳۹۱)، «درآمدی بر تاریخ اجتماعی اسپانیای اسلامی در منابع تاریخی و جغرافیایی قرن چهارم تا هفتم هجری»، *فصلنامه تاریخ اسلام*، ۴۹: ۲۱۰-۱۸۳.

شفا، شجاع‌الدین (۱۳۸۵)، ایران در اسپانیا، ترجمه مهدی سمسار، تهران: گستره.

طالب‌پور، فریده و خطایی، سوسن (۱۳۹۰)، «بررسی تصویر انسان در ابریشمین‌های آل بویه و سلجوقی»، *نشریه هنرهای زیبا- هنرهای تجسمی*، ۴۶: ۵۴-۴۷.

عنان، محمد عبدالله (۱۳۷۰)، تاریخ دولت اسلامی در اندلس، ترجمه عبدالمحمد آیتی، تهران: کیهان.

فتحی، لیدا و فریود، فریناز (۱۳۸۸)، «سیر تحول نقوش پرنده و موجودات اساطیری بال‌دار در منسوجات آل بویه و سلجوقی»، *فصلنامه نگره*، ۱۲: ۵۱-۴۱.

فریه ر. دلبیو (۱۳۷۴)، درباره هنرهای ایران، ترجمه پرویز مرزبان، تهران: فرزانه روز.

قربانی، زین العابدین (۱۳۷۰)، تاریخ فرهنگ و تمدن اسلامی، ج دوم، تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی.

کاتلی، مارگریتا و هامبی، لویی (۱۳۷۶)، هنر سلجوقی و خوارزمی، ترجمه یعقوب آژند، تهران: مولی.

کلویخو، رویی گونسالس (۱۳۳۷)، سفرنامه، ترجمه مسعود رجب‌نیا، تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.

کونل، ارنست (۱۳۴۷)، هنر اسلامی، ترجمه هوشنگ طاهری، تهران: مشعل آزادی.

لوبون، گوستاو (۱۳۴۷)، تاریخ تمدن اسلام و عرب، ترجمه سیدهاشم حسینی، تهران: اسلامیة.

مکداول، ج. الگرو (۱۳۷۴)، نساجی، ترجمه پرویز مرزبان، هنرهای ایران، ر. دلبیو. فریه، تهران: فرزانه روز.

معتضد، خسرو (۱۳۶۶)، حاج امین‌الضرب و تاریخ تجارت و سرمایه‌گذاری صنعتی در ایران، تهران: جانزاده.